

*Глуценко В. А.,
завідувач кафедри германської та слов'янської філології
Донбаського державного педагогічного університету
Рябініна І. М.,
доцент кафедри української мови та літератури
Донбаського державного педагогічного університету
Тищенко К. А.,
доцент кафедри германської та слов'янської філології
Донбаського державного педагогічного університету*

О. Х. ВОСТОКОВ: МАТЕРІАЛ СУЧАСНОЇ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Анотація. У статті розкрито погляди О.Х. Востокова на матеріал сучасної польської мови як джерело вивчення історії слов'янських мов, встановлено його внесок у дослідження зазначеної проблеми. Основну увагу звернено на те, що, прагнучи розшифрувати звукове значення кирилических юсів та єрів, О.Х. Востоков виходить за межі давніх писемних пам'яток і звертається до звуків сучасних слов'янських мов.

Ключові слова: порівняльно-історичний метод, джерела вивчення історії мови, давні писемні пам'ятки, польська мова, фонетичний закон, носові голосні.

Постановка проблеми. Олександр Христофорович Востоков (1781–1864) – видатний російський філолог, поет, письменник, перекладач. Учений є одним із засновників порівняльно-історичного методу. До них також належать Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Грімм. О.Х. Востоков розробив основи порівняльно-історичної фонетики та граматики слов'янських мов, наголосив на різниці між слов'янськими мовами давньої та сучасної епохи, визначив хронологічні рамки найважливіших історичних змін у складі слов'янських мов, подав зразки конкретного опису мови та палеографічних особливостей давніх писемних пам'яток. Є автором таких лінгвістичних праць, як «Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам» (1865), «Русская грамматика» (1874) та ін.

Відомо, що О.Х. Востоков займався описом рукописів київського митрополита Євгенія, брав участь у «Бібліографічних Листах» Кеппена. З 1824 р. учений зайнявся вивченням рукописів графа Румянцева, а у 1828 р. був призначений ними завідувати. Деякий час О.Х. Востоков досліджував манускрипти в Імператорській Публічній Бібліотеці, а згодом став старшим бібліотекарем графського музею. Саме тому важливими є його погляди на джерела вивчення історії слов'янських мов.

Без сумніву, відомий мовознавець зробив вагомий внесок у розробку порушеної проблеми, про що свідчать дослідження сучасних лінгвістичних праць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що стисло про джерела вивчення історії слов'янських мов у працях О.Х. Востокова писали В.А. Глуценко, І.М. Рябініна, К.А. Тищенко та ін. [1–4]. Цими авторами було проаналізовано відповідні погляди О.Х. Востокова на матеріал сучасної польської мови. Проте спеціальних праць, присвячених ґрунтовному вивченню поглядів ученого на проблему джерел вивчення історії слов'янських мов, у лінгвістиці немає. Сподіваємося, пропонувана стаття заповнить цю прогалину.

Метою розвідки є розкриття поглядів О.Х. Востокова на матеріал сучасної польської мови як джерела вивчення історії слов'янських мов, встановлення його внеску в дослідження зазначеної проблеми.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розкрити погляди на джерела вивчення історії мови попередників і сучасників О.Х. Востокова; 2) встановити внесок ученого в дослідження проблеми джерел вивчення історії слов'янських мов; 3) виявити, які твердження О.Х. Востокова зберегли свою цінність для мовознавства ХХ – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, у польській мові є носові звуки, які були втрачені в інших слов'янських мовах. Польські носові звуки вимовляються із затриманням носового призвуку. Саме вони стали предметом вивчення для О.Х. Востокова.

Так, відомий мовознавець ретельно досліджував історію слов'янських мов, зокрема визначив три періоди їхнього розвитку: давній (IX–XIII ст.), середній (XIV–XV ст.) і новий (XV ст.). Також його безумовним досягненням було встановлення регулярних фонетичних відповідностей між голосними звуками слов'янських мов, відкриття носових голосних (юсів) у праслов'янській мові, порівняння російських слів із польськими. У цих словах юси позначали носові голосні: *а–о* носовий і *е–е* носовий.

Компаративісти 20–60-х рр. XIX ст. усвідомлювали звуки як продукт низки епох; вони ототожнювали факти різної хронології, відбиті в сучасних мовах і в даних писемних пам'ятках. Класичним прикладом є відкриття О.Х. Востоковим носових голосних у праслов'янській мові. Воно стало можливим завдяки порівнянню кирилических юсів із носовими голосними звуками сучасної польської мови: старослов'янським *зѣбѣ* «зуб», *рѣка* «рука», *клатѣа* «клятѣа», *пѣть* «п'ять» відповідають польські *zab, ręka, klątwa, pięć* [5, с. 8–9].

Поняття фонетичного закону як пересування звуків виникло вже в працях Ф. Боппа, Р. Раска, Я. Грімма та О.Х. Востокова. Термін *фонетичний закон* увів Ф. Бопп. Цей термін закріплено в мовознавстві саме «за фіксацією звукового переходу, що відбувся в минулому за певних умов» [6, с. 29].

Водночас, як показує аналіз праць О.Х. Востокова та його сучасників, основною метою для них було розкриття процесів історичного розвитку слов'янських мов за порівняно невеликої ролі правовної реконструкції [1, с. 28]. Зазначимо, що лінгвістична реконструкція мала в них прогностичний характер. Так, прагнучи розшифрувати звукове значення

кириличних юсів та ерів, О.Х. Востоков виходить за межі давніх писемних пам'яток і звертається до звуків сучасних слов'янських мов [5, с. 7–13].

Необхідною умовою видатних відкриттів О.Х. Востокова стало введення ним у науковий обіг давньої пам'ятки слов'янської писемності – Остромирового євангелія [7, с. 88]. Підкреслимо, що О.Х. Востоков ішов від уживання літер у давніх рукописах до даних живої вимови в споріднених мовах. Безсумнівно, у 20–60-ті рр. XIX ст., коли порівняльно-історичний метод був ще в стадії формування [8, с. 167], це становило єдиний можливий і по-справжньому новаторський підхід до лінгвістичної реконструкції [1, с. 30; 2, с. 32].

Не випадковим є добре відомий факт скептичного сприйняття востоковського розшифрування звукового значення юсів Й. Добровським і його учнем В. Копітаром [7, с. 99–100; 9, с. 458].

Виходячи з вищевказаних фактів, генетичне ототожнення О.Х. Востоковим однієї й тієї ж морфемі, а звідси – й усіх звуків у ній, у старослов'янській і сучасній польській мовах забезпечило розшифрування фонетичного значення юсів [2, с. 28]. Однак якісні характеристики (артикуляційні ознаки) праслов'янських носових голосних і шляхи виникнення цих звуків для мовознавців 20–60-х рр. XIX ст. залишилися багато в чому нез'ясованими [2, с. 29].

Водночас, як відзначають деякі дослідники, головним надбанням мовознавства 20–60-х рр. XIX ст. стала теза про змінюваність мови [1, с. 23].

Підкреслимо, що розробка цієї тези спричинилася до виникнення ідеї нерівномірності розвитку мовних елементів, які належать до різних рівнів мови [там само]. На наш погляд, саме ця ідея, в основі якої лежить принцип історизму, сприяла виникненню порівняльно-історичного мовознавства і його подальшому розвитку.

Так, О.Х. Востоков, як один із основоположників компаративістики та порівняльно-історичного методу, зміг реконструювати праслов'янські носові голосні завдяки тому, що виділив у системі голосних сучасної йому польської мови як архаїчний «шар» носові голосні звуки. О.Х. Востоков з'ясував звукові відповідності між старослов'янською та сучасною дослідникові польською мовою, зазначаючи, що юси в кирилиці споконвічно позначали носові голосні звуки, подібні до польських, а, отже, ці звуки, що з усіх слов'янських мов збереглися тільки в польській, існували в старослов'янській мові [5, с. 6]. О.Х. Востокову належить і заслуга відкриття звукового значення букв ѣ і ѝ [там же, с. 8–9].

Нами вже визначено, що порівняльно-історичне вивчення слов'янських мов починається з праці О.Х. Востокова «Рассуждение о славянском языке» [5]. Досліджуючи наукову спадщину О.Х. Востокова, мовознавці найбільшу увагу приділили таким відкриттям ученого, як установлення хронології низки пам'яток старослов'янської мови, визначення її відмінностей від давньоруської мови, її фонетичних і морфологічних особливостей, зокрема з'ясування значень старослов'янських юсів та ерів, пояснення закінчень у прикметниках тощо. Відкриття О.Х. Востокова стали одним із перших у світовій науці прикладів застосування порівняльно-історичного методу в мовознавстві [8; 10–12].

О.Х. Востоков спирався на приклади з Остромирового євангелія та на матеріал сучасної вченому польської мови та інших слов'янських мов [13, с. 17].

Принципово важливим є твердження вченого про можливість реконструкції системи праслов'янської мови через детальне дослідження та порівняння слов'янських мов і діалектів, які збереглися. О.Х. Востоков зазначає, що кожна із «новослов'янських» мов (із урахуванням її діалектів) зберегла певні особливості праслов'янської мови; це можна бачити, порівнюючи їхні граматики та словники з матеріалом пам'яток, які залишилися від старослов'янської мови. Праслов'янську мову вчений уявляв як групу дуже близьких один до одного діалектів, якими говорили окремі слов'янські племена, легко розуміючи одне одного. Відмінності, на думку О.Х. Востокова, не стосувалися граматичних форм, а полягали здебільшого у вимові й у вживанні деяких особливих слів. Наприклад, східні слов'яни здавна говорили *волюсть* відповідно до старослов'янського *власть*, *город* відповідно до старослов'янського *градь* тощо [5, с. 17].

Давні рукописні тексти стали найважливішим джерелом історичної фонетики й історичної граматики слов'янських мов завдяки живій традиції, яка пов'язує мову цих пам'яток із сучасними слов'янськими мовами та їхніми говорами. Зусиллями вчених 20–60-х рр. XIX ст., зокрема О.Х. Востокова, було покладено початок розробки прийомів дослідження писемних пам'яток, встановлення графіки й орфографії як системи та відхилень від неї, прийоми порівняння рукописних текстів із «живими» діалектами [4, с. 45].

Як відомо, вивчення писемних текстів зумовлене як лінгвістичними, так і позалінгвістичними чинниками. Текстологічні спостереження, порівняння списків, з'ясування наборів буквених знаків, їхнє накреслення дозволяє визначити відношення тексту до культурно-писемної традиції, прийоми письма, зв'язок писців із орфографічною школою. Згідно з сучасними поглядами, писемна пам'ятка може бути використана як джерело не у вигляді набору випадкових окремих фактів, а внаслідок суцільного, цілеспрямованого вивчення всієї сукупності явищ і планомірного переходу від графіко-орфографічного рівня до фонологічного та до вищих рівнів [14, с. 55].

Важливо, щоб матеріали, наявні в давніх писемних пам'ятках, були достовірними. Необхідною передумовою цього є робота лінгвіста з оригіналами (а не виданнями) давніх текстів.

Становлення порівняльно-історичного методу в працях представників порівняльно-історичного мовознавства 20–60-х рр. XIX ст., зокрема О.Х. Востокова, стало можливим завдяки використанню різних джерел вивчення історії мови: матеріалу давніх писемних пам'яток, даних сучасних слов'янських мов (діалектів), свідчень фольклорних текстів. Для істориків слов'янських мов був характерний недиференційований підхід до джерел без чіткої методики їхнього використання, унаслідок чого процедура є скоріше доказом того чи іншого твердження, ніж дослідженням на матеріалі однорідних фактів [8, с. 180].

Висновки. Проведене дослідження показало, що значення тез О.Х. Востокова для розв'язання проблеми джерел вивчення історії слов'янських мов важко переоцінити. Наші спостереження свідчать, що вчений, прагнучи розшифрувати значення кирилических юсів та ерів, вийшов за межі давніх писемних пам'яток (Остромирове євангеліє) і звернувся до звуків сучасних слов'янських мов (матеріал сучасної польської мови).

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у фронтальному поглибленому вивченні студій О.Х. Востокова, присвячених історії слов'янських мов на різних рівнях.

Література:

1. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.): монографія / за ред. О.Б. Ткаченка. Донецьк, 1998. 222 с.
2. Глущенко В.А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.: монографія / за ред. В.М. Бріцина. Слов'янськ, 2017. 255 с.
3. Глущенко В.А., Тищенко К.А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст.: навч. посіб. Слов'янськ, 2016. 98 с.
4. Рябініна І.М. Джерела дослідження історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.: монографія / за ред. В.А. Глущенка. Слов'янськ, 2011. 174 с.
5. Востоков А.Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным пам'ятникам. Филологические наблюдения / И. Срезневский. СПб., 1865. С. 1–27.
6. Климов Г.А. Методика лингвогенетических исследований. Общее языкознание: методы лингвистических исследований / Б.А. Серебренников. М.: Наука, 1973. С. 9–33.
7. Колесов В.В. Поиски метода: Александр Христофорович Востоков. Русские языковеды / В.Г. Руделев. Тамбов, 1975. С. 82–113.
8. Колесов В.В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX в. / А.В. Десницкая. Л.: Наука, 1984. С. 163–199.
9. Журавлев В.К. Наука о праславянском языке: эволюции идей, понятий и методов. Праславянский язык: достижения и проблемы его реконструкции / Х. Бирнбаум. М.: Прогресс, 1987. С. 453–493.
10. Шахматов О.О., Крымский А.Ю. Короткий нарис історії української мови. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. К., 1924. С. 5–134.
11. Березин Ф.М. История русского языкознания: учеб. пособ. М.: Высш. школа, 1979. 223 с.
12. Филин Ф.П. Образование языка восточных славян. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. 294 с.
13. Востоков А.Х. Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная. СПб., 1874. 216 с.
14. Иванов В.В. Лингвистическое источниковедение в его отношении к истории русского языка. Филол. науки. 1992. № 4. С. 52–61.

Глущенко В. А., Рябинина И. Н., Тищенко Е. А. А. Х. Востоков: материал современного польского языка как источник изучения истории славянских языков

Аннотация. В статье раскрыты взгляды А.Х. Востокова на материал современного польского языка как источник изучения истории славянских языков, установлен его вклад в исследование данной проблемы. Основное внимание обращено на то, что, стремясь расшифровать звуковое значение кириллических юсов и еров, А.Х. Востоков выходит за пределы древних письменных памятников и обращается к звукам современных славянских языков.

Ключевые слова: сравнительно-исторический метод, источники изучения истории языка, древние письменные памятники, польский язык, фонетический закон, носовые гласные.

Glushchenko V., Ryabinina I., Tyshchenko K. O. Vostokov: the material of the modern Polish language as the source of studying the history of Slavonic languages

Summary. The article explores O. Vostokov's views on the material of the modern Polish language as a source of studying the history of the Slavonic languages and reveals the scientist's contribution to the research of this problem. In the central attention of the authors is the fact that the attempt to decipher the sound meaning of Cyrillic yus and jer encouraged O. Vostokov to extend his research beyond ancient written memorials and study the sounds of modern Slavonic languages.

Key words: comparative-historical method, sources of studying the history of the language, ancient written memorials, the Polish language, phonetic rules, nasal vowels.